

Discourse analysis of the novel *The Season of Migration to the North* by Tayeb Saleh using the operational method of discourse analysis (Pendam)

Ahmad Pashazanous¹, Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Imam Khomeini International University of Qazvin, Qazvin, Iran

Narges Qolikhani, PhD Candidate in Arabic Language and Literature, Imam Khomeini International University of Qazvin, Qazvin, Iran

Received: 28-03-2024

Accepted: 08-12-2024

Introduction: Tayeb Saleh is a famous Arab novelists. One of his works is the novel *The Season of Migration to the North*, which is the best Arabic novel of the 20th century and an important novel in the world. It is about the experience of the conflict and confrontation between the East and the West.

Discourse theory is an interdisciplinary theory that is closely related to different sciences such as semiotics, linguistics, semantics, and psychology. An important and new theory in discourse analysis is Pedam theory, which is based on five analytical levels including "level-level, depth-surface, surface-depth, depth-depth, and deep-deeper".

The method of discourse analysis can go beyond the level of vocabulary and reach the meanings hidden in the text. Among the methods of discourse analysis, Pedam discourse analysis method is a methodical theory for analyzing texts. Pedam operational method of discourse analysis is a new method for discourse analysis. It is based on the processing of meaning, and the meaning is formed on the basis of communication, which affects the text and its interpretation. The main goal of this method is to operationalize discourse analysis and present a practical method in the form of a process of constructing meaning and reaching a semantic role based on the discovered basic signifiers.

Methodology: The current research is based on a descriptive-analytical method and a Pedam model to read the novel *The Season of Migration to the North*. For this purpose, discourse analysis is described first, and then the Pedam operational model of discourse analysis is introduced. Finally, the novel is analyzed based on that model.

Tayeb Saleh's first long novel is *Mossem al-Hijra al-Shamal*, which is a post-colonial novel about two contrasting cultures, East and West. It depicts the social conditions of post-colonial Sudan, helping to understand the unseen parts of an Arab country that has been involved in colonialism for years.

Regarding discourse analysis, there are various methods, such as Van Dijk's method, Fairclough's method, and Laclau and Mouffe's method. Of course, each of these theories is based on a unique approach, and they are greatly different from the

¹ Corresponding Author Email: pasha@hum.ikiu.ac.ir

method of analysis in the Pedam method; Pedam pays special attention to objectivity.

Pedam method is a way to move from subjectivism to objectivism. This method is similar to Fairclough's method. As Fairclough deals with three levels of production, interpretation and explanation, Pedam method analyzes these steps at five levels, which are "surface, surface, surface-depth, depth-surface, depth-depth, and deep-deeper".

Results and discussion: This analysis is done in five steps. The first step is to understand the essence of the text. It means finding it directly or taking it from the texts. In the second step, the text is analyzed and examined according to the orientation of the text tendencies. In the third step, entitled "justification analysis according to other tendencies of the text", the analyst identifies and analyzes the relationship between orientation and tendencies in the selected specific text with other tendencies in the general text. In the fourth step, the results obtained from the third step of analysis are compared with various related discourses. The fifth step is the deeper stage of the text analysis. At this stage, the analyst tries to create a logical relationship between the text, context, subjectivity and objectivity related to the text. There are many characters in the novel *The season of migration to the north*. The character of Mustafa Saeed, who is the main hero of Tayyab Saleh's novel, although fixed and strong, is dynamic and multidimensional. The characters of Ravi and Mustafa Saeed are so combined that it seems a little difficult to recognize them in some parts of the story. They are a symbol of the Sudanese society; colonization and migration to the West have had a great impact on them.

Conclusion: The novel *The Season of Migration to the North* can be investigated and analyzed by the operational method of Pedam discourse analysis at five levels including "surface-surface, surface-depth, depth-surface, depth-depth, deep-deeper". The Pedam method is an independent method for discourse analysis, but it also benefits from other methods sufficiently. Its fundamental difference with other methods is the attention it pays to objectivity and departure from subjectivity.

At the deep level of Pedam analysis, colonialism and its impact on the novel events can be fully understood. The Western civilization and the relationship between the West and the East are more prominent in the deep analysis. Although the novel is the ominous phenomenon of colonialism, in some parts, it criticizes the African statesmen who are somehow no less dangerous than colonialism.

In the analysis of the novel at a deeper level, poverty, deprivation and the bitter and real events of the society are described, which is the most important part of realistic stories such as the novel *The Season of Migration to the North*. By recounting the modern way of Western life, Tayyeb Saleh reflects his intellectual transformations and gives hope to the people of his land in his writings. This issue was examined in a deeper analysis.

Keywords: Pedam, Discourse Analysis, Tayyab Saleh, Season of Hijra to Al-Shamal.

References

- Agha Golzadeh, firdous (1385), critical Discourse Analysis the derelopment of discourse analysis in linguistics, Tehran: scientific and cultural publication.
- stoker, Harry, marsh David (1384), method and theory in political science, rendering Amir mohammad Haji yousefi, Tehran: Research Institute of strategicstudies.
- Baghjeri, kamal, shahriarniazi (1394), Apost- colonial reading in the novel the season of migration to the north by Tayeb saleh, Arabic literature magazine,61-86.
- Bashir, Hassan (1385), Discorer the unsaid, Tehran Imam Sadegh university Research center.
- Bashir, Hassan (1395),The use of discourse analysis in understanding religious sources, Tehran, Islamic culture publishing office.
- Bashir, Hassan (1399), operational method of discourse analysis, Tehran: soroush.
- Bushreh, Hossein (1374), Stste of reason, Tehran, modern science.
- Rezaei, Abolfazl (1395) Ashort history of Arabic Literature academic jihad.
- Shahmiri, Azadeh (1389), Post colonial theory and criticism, under the supervision farzansojodi Tehran: ellm
- Saleh, Tayeb (1981) migration season to the north, 13th edition, Beirut: Darulodeh.
- Saleh, Tayeb (1390), the season of migration to the north, Translated by Reza Amiri, FIRST Edition, Tehran: Cheshme.
- Tarabishi, Tgeroge (1997), East and west: Masculininty and femininity, fourth edition, Beirut: Daroltaliya.
- Fairclough norman (1389), critical analysis of discourse, Translated by fatimahshaistepiran and others, Tehran: radio and Television media studies and perelopment office, third edition.
- LaclaErnesto (1379), pecenstruction of hegemonic pragmantism, translation javad Ali sadouqi, Tehran: Discourse culture.
- Lotfipoursaedi, kazem (1372), an introduction to speech, journal of linguistics, number one.
- Nazimian, Reza (1390), west –orientation of east –escape in Arabic novels review of the works of yahyaHaghi, sohailidris Ala aswani, tayebsalehlesanmobin journal, second year number 4, 255-269.
- Yorgensen marian and phillipslouise (1389), theory and method in discourse analysis, Translated by hadikhalili, Tehran: ni publication.

تحلیل گفتمان رمان «موسم الهجرة الى الشمال» اثر طیب صالح به روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام

احمد پاشازانوس، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین، قزوین، ایران
نرگس قلیخانی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین، قزوین، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۸

چکیده

طیب صالح یکی از رمان‌نویسان عرب است و رمان «موسم الهجرة الى الشمال»، از برترین رمان‌های عربی قرن بیستم به‌شمار می‌رود که در آن، تجربه‌ی کشمکش و رویارویی میان شرق و غرب تکرار می‌شود و در واقع نمایشی از کشمکش بین راوی و خود او با جامعه‌ی سودان پس از استعمار است. نظریه‌ی تحلیل گفتمان، یک نظریه‌ی میان-رشته‌ای است که با علوم مختلف از جمله نشانه‌شناسی، زبان‌شناسی، معناشناسی، روان‌شناسی و سایر علوم ارتباط زیادی دارد. تحلیل گفتمان به‌عنوان روشی جدید در این زمینه به حساب می‌آید که به کشف معنای متن و لایه‌های زیرین متن می‌پردازد. یکی از نظریات مهم و جدید در تحلیل گفتمان، نظریه‌ی پدام می‌باشد که مخفف عبارت لاتین practical discourse analysis metod می‌باشد و بر پایه‌ی پنج سطح تحلیلی «سطح-سطح، عمق-سطح، سطح-عمق، عمق-عمق، عمق-عمق و عمق-قتر» طراحی شده‌است. در این مقاله با استفاده از روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام، رمان مذکور در این ۵ سطح تحلیل شده که در هر مرحله، معنا، نقش اساسی و اصلی را در انتقال از یک سطح به سطح دیگر بر عهده دارد. در نهایت آنچه که در تحلیل این رمان حاصل شده است، محصول تعامل معنایی، تداخل معنایی، میان رشته‌ای معنایی و تحولات معنایی بین سطوح مختلف می‌باشد و درونمایه‌ی اصلی آن، برجسته‌سازی فرهنگ بومی در مقابل سیطره‌ی فرهنگ غربی در دو برهه‌ی زمانی متفاوت می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: پدام، تحلیل گفتمان، طیب صالح، موسم الهجرة الى الشمال.

مقدمه

تحلیل گفتمان از نظریات زبان‌شناسان و پژوهشگران هرمنوتیک و نظریات میشل فوکو (۱۹۹۶ - ۱۹۲۲م) نشأت گرفته است. این روش تحلیل، در رویکردهای نقد ادبی، با فرمالیسم و هرمنوتیک و ساختارگرایی بیشتر ارتباط دارد؛ ولی به هر دو جنبه‌ی تحلیل صورت و معنای متن توجه دارد و به همین دلیل، رویکردی کامل در تحلیل متون به حساب می‌آید. «تحلیل گفتمان هدف عام‌تر و جامع‌تری دارد: از یک سو شامل انواع متون و بافت‌های مرتبط با آنهاست و از سوی دیگر، بحث روش‌های نظری، توصیفی و کاربردی مطرح است» (ون دایک، ۱۳۹۴: ۱۳)

تحلیل گفتمان، تحلیل متن است؛ اما متن جدا از زمینه و بافت به حساب نمی‌آید. اهمیت بافت و زمینه‌ی خلق متن، کمتر از خود متن نیست و به همین دلیل در تحلیل گفتمان توجه به چهار عامل اساسی نویسنده، متن، خواننده و تفسیرکننده‌ی متن، موقعیت و شرایط خلق متن (بافت) اهمیت بسزایی دارد. در حقیقت در تحلیل گفتمان، توجه به لفظ، معنا و واقعیت خارجی مرتبط با آن دو، اهمیت زیادی دارد؛ به‌طوری که بدون ایجاد ارتباط میان این سه قلمرو، امکان اجرای تحلیل گفتمان وجود ندارد.

در روش تحلیل گفتمان می‌توان از سطح و واژگان عبور کرد و به معانی نهفته در متن رسید. از میان روش‌های تحلیل گفتمان، روش تحلیل گفتمان پدام^۱ نظریه‌ای روشمند و جدید برای تحلیل متون و تحلیل گفتمان می‌باشد که بر فرایندسازی معنا استوار است. علاوه بر آن، این معنا بر پایه‌ی ارتباط و تحولات ارتباطی شکل گرفته که بر روی متن و تفسیر آن می‌تواند تأثیرگذار باشد. هدف اصلی این روش، عملیاتی‌سازی تحلیل گفتمان و ارائه‌ی یک روش کاربردی در این زمینه است که به شکل فرایندی در ساخت معنا و رسیدن به نقش معنایی مبتنی بر کشف دال‌های اساسی می‌باشد.

پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی براساس الگوی روش عملیاتی پدام، به خوانش رمان "موسم الهجرة الى الشمال" می‌پردازد و برای رسیدن به این منظور، ابتدا به توصیف تحلیل گفتمان می‌پردازد و سپس در خصوص الگوی عملیاتی تحلیل گفتمان پدام که شامل پنج سطح است، تعریفات کوتاهی ارائه خواهد شد. پس از آن، رمان حاضر در این پنج سطح مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد که سه سطح نخست آن با رسم جدول و در ادامه دو سطح بعدی

جداگانه تحلیل می‌شوند. بدین ترتیب مقاله‌ی حاضر در پی یافتن پاسخی برای سؤال‌های زیر می‌باشد:

۱- رمان "موسم الهجرة الى الشمال" بر اساس سطوح پنج‌گانه‌ی الگوی پدام چگونه ارزیابی می‌شود؟

۲- در تحلیل عمیق و عمیق‌تر این رمان چه موضوعاتی بیشتر نمایان است؟

پیشینه‌ی پژوهش

با توجه به عنوان مقاله، پژوهش حاضر دارای دو دسته پیشینه‌ی پژوهشی می‌باشد: بخش اول پژوهش‌هایی است که با نظریه‌ی پدام تحلیل شده که به برخی از آنها اشاره می‌شود: حسن بشیر در مقاله‌ی «تحلیل گفتمان بیعت در نامه حضرت علی (ع) به معاویه» (پژوهش‌های نهج البلاغه، شماره‌ی ۳۵: ۱۳۹۸) نامه‌ی حضرت علی (ع) به معاویه را بر پایه‌ی نظریه‌ی مدیریت هماهنگ معنا و با روش تحلیل گفتمان پدام تحلیل کرد است. نتایج حاصل از تحلیل گفتمان نامه‌های مزبور با روش پدام حکایت از وجود سه گفتمان «بیعت، قتل عثمان و جنگ» دارد.

مرضیه تالی طوسی و همکاران در مقاله‌ی «تحلیل گفتمان آیه تبلیغ در خطبه غدیر به روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام» (مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۲۶: ۱۳۹۹)، به بررسی آیه تبلیغ در فضاهای ساختاری، معنایی، ارتباطی-گفتمانی و فراگفتمانی می‌پردازد. بخش دوم اختصاص به پژوهش‌هایی دارد که درباره‌ی رمان "موسم الهجرة الى الشمال" نوشته شده است از جمله:

رضا ناظمیان در مقاله‌ی «غرب‌مداری یا شرق‌گریزی در رمان‌های عربی» (لسان مبین، شماره ۴: ۱۳۹۰) به بررسی تطبیقی رمان طیب صالح با چند رمان دیگر که همگی مسأله‌ی رویارویی باورها و سنت‌های شرقی با آزادی‌ها و فناوری غربی را مورد توجه قرار داده‌اند، پرداخته است.

مجید محمدی و همکاران در مقاله‌ی «تقابل مکان و کارکردهای معنایی آن در رمان موسم الهجرة الى الشمال» (نقد ادب معاصر عربی، شماره‌ی ۵: ۱۳۹۲)، بر تقابل مکان‌ها برای تفهیم مفهوم تقابل شرق و غرب، تأکید کرده و برای عنصر مکان کارکرد معنایی در نظر گرفته‌اند.

مجید صالح بک و همکاران در مقاله‌ی «گفتمان پسا استعماری در دو رمان موسم الهجرة الى الشمال از طیب صالح و سووشون از سیمین دانشور» (کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی، شماره ۳۲: ۱۳۹۸) با تطبیق دو رمان، به تحلیل مفاهیم بارز نقد پسااستعماری از جمله اروپامحوری پرداخته‌اند.

با وجود این پژوهش‌ها، تاکنون این رمان از روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام در هیچ‌یک از مقالات و کتب مورد تحلیل قرارنگرفته و جستار حاضر اولین مقاله در این زمینه به شمار می‌رود که به بررسی این رمان از منظر روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام می‌پردازد.

نگاهی به زندگینامه طیب صالح

طیب صالح در سال ۱۹۲۹ میلادی در روستای کرمکول در شمال سودان چشم به جهان گشود. بعد از اتمام تحصیلات خود در خارطوم، به لندن رفت و از سال ۱۹۵۳ میلادی به عنوان گوینده و کارگردان و بعدها رئیس بخش درام رادیو بی‌بی‌سی مشغول به کار شد. با زنی انگلیسی ازدواج کرد و از او صاحب سه دختر شد. پس از استعفا از بی‌بی‌سی، به سودان بازگشت و مشاور رادیو سودان شد. مدتی بعد در وزارت اطلاع‌رسانی قطر به عنوان سرپرست و ناظر مشغول به کار شد؛ سپس مدیر منطقه‌ای یونسکو در پاریس شد و در سال‌های ۱۹۸۴ تا ۱۹۸۹ میلادی به‌عنوان نماینده‌ی یونسکو در خلیج فارس انتخاب شد؛ اما هرگز به هیچ حزب سیاسی وارد نشد. او سرانجام در ۱۸ فوریه ۲۰۰۹ میلادی در لندن بر اثر نارسایی کلیه درگذشت (ر.ک محمدیه، ۲۰۰۷: ۱۰-۱۴). طیب صالح شخصیتی منحصر به فرد و برآمده از فرهنگ عربی خالص داشت. او شخصیت‌های آثارش را از کشورش برگزید تا بحران‌های مردم و جامعه را در قالب رمان به جهان عرضه کند.

رمان «موسم الهجرة الى الشمال»

رمان "موسم الهجرة الى الشمال"، نخستین رمان بلند طیب صالح است که در ۱۷۱ صفحه نوشته شده است. این رمان یک رمان پسا استعماری به حساب می‌آید که روایتگر دو فرهنگ شرق و غرب و متضاد هم است. تقابل بین شرق و غرب در جای جای رمان به خوبی احساس می‌شود و در بین شخصیت‌های شرقی و غربی نمود بیشتری یافته است. این رمان پس از انتشار، با استقبال زیادی روبرو شد و طیب صالح در طول حیاتش با همین رمان به شهرتی جهانی رسید. این رمان نمونه‌ای

از ادبیات پسااستعماری سودانی به شمار می‌رود که خوانندگان را با زندگی ساکنان روستایی مهجور در سودان آشنا می‌کند و روایتگر مشکلات مردم سودان، حتی نخبگان عرب و عاقبت شومشان در ارتباط با غرب است.

راوی بی‌نام پس از هفت سال زندگی و تحصیل در انگلستان به سودان سرزمین پدری خویش بازمی‌گردد و مردم روستا، در نخستین برخورد با وی پرسش‌هایی متعددی درباره‌ی چگونگی زندگی مردم اروپا از او می‌پرسند؛ اما در این میان فرد غریبه‌ای ساکت است و سکوت او توجه راوی را به خود جلب می‌کند. این فرد ناشناس "مصطفی سعید" نام دارد که پنج سال پیش به روستا آمده و با "حسنه"، دختر یکی از اهالی محل ازدواج کرده است. داستان با آشنایی این دو (راوی و مصطفی سعید) ادامه پیدا می‌کند و معلوم می‌شود که "مصطفی" نیز سال‌ها در لندن بوده و اتفاقات تلخی برایش افتاده که این اتفاقات وی را به این روستا کشانده است. "مصطفی"، دانشجوی نمونه و نابغه‌ای بوده که با وجود خاستگاه جنوبی‌اش، توانسته مدارج علمی را در شمال (اروپا) کسب کند؛ اما درعین حال، او در انگلستان روابط نامشروعی با چهار زن انگلیسی برقرار می‌کند و باعث خودکشی سه تن از آنها می‌شود. "مصطفی" با نفر چهارم وارد رابطه می‌شود که به ازدواج می‌انجامد؛ اما در نهایت، نفر چهارم را به قتل می‌رساند، "مصطفی" محاکمه می‌شود و به ۷ سال زندان محکوم می‌گردد. وی پس از گذراندن این هفت سال، دچار بحران‌های زیادی می‌شود و سرانجام به ناچار به سودان بازمی‌گردد. "مصطفی" در خانه‌ی جدیدش در روستا نیز دل از اروپا نمی‌کند و در میان کتاب‌ها و عکس‌هایی از اروپا با خاطراتش زندگی می‌کند. زندگی "مصطفی"، وضعیت راوی بی‌نام را هم دچار بحران نموده، ذهن او را دچار تشویش می‌کند و تا مرز نابودی می‌برد.

«هل كان من المحتمل أن يحدث لي ما حدث لمصطفى سعيد؟ قال انه أكذوبة؟ فهل أنا أيضا أكذوبة؟ إنني من هنا. أليست هذه حقيقة كافية؟ لقد عشت أيضا معهم، ولكنني عشت معهم على السطح، لا أحبهم ولا أكرههم» (صالح، ۱۹۸۱: ۳۲).

این بحران راوی بی‌نام را به جنون می‌کشاند؛ اما در پایان رمان وقتی که راوی در رود نیل سرگردان است و بین مرگ و زندگی دست و پا می‌زند، دست به انتخابی حیاتی می‌زند.

رمان طیب صالح، تصویری از شرایط اجتماعی سودان پس از استعمار را به نمایش می‌گذارد که می‌توان با خواندن آن، به شناخت بخش‌هایی از یک کشور عربی که سال‌ها درگیر استعمار بوده

و با آن دست‌وپنجه نرم کرده و با مسائل مختلفی روبرو بوده، رسید. هرچند در داستان "موسم الهجرة الى الشمال"، دیگر خبری از حضور فیزیکی استعمارگران نیست و آن‌ها در ظاهر منطقه را ترک کرده‌اند؛ اما برای مردمان ساکن این منطقه هنوز مسأله‌ی استعمار به قوت باقی است؛ و در جای‌جای کشور حضورشان احساس می‌شود.

روش تحلیل گفتمان پدام

در دهه‌ی ۱۹۵۰ میلادی، گرایش جدیدی در علم زبان‌شناسی به نام تحلیل گفتمان ایجاد شد که با اکثر رشته‌های علوم اجتماعی و ارتباطی مرتبط بود. «در تحلیل گفتمان چگونگی تبلور و شکل‌گیری معنا و پیام‌های واحدهای زبانی در ارتباط با عوامل درون زبانی (زمینه‌ی متن، واحدهای زبانی، محیط بلافصل زبانی مربوطه و نیز کل نظام زبانی) و عوامل برون زبانی (زمینه‌ی اجتماعی، فرهنگی و موقعیتی) بررسی می‌گردد» (لطفی پورساعدی، ۱۳۷۲: ۱۰). در حقیقت تحلیل گفتمان «کشف معانی ظاهری و مستتر جریان‌های گفتمانی است که در شکل‌های گوناگون زبان و فرازبان آشکار می‌شوند» (بشیر، ۱۳۹۵: ۱۶۱).

«واژه‌ی گفتمان که سابقه‌ی آن بنا بر برخی منابع به قرن ۱۴ میلادی برمی‌گردد، از واژه فرانسوی discours به معنای گفتگو، محاوره، گفتار، گرفته شده است» (بشیر، ۱۳۸۵: ۹). «گفتمان در معنای اصطلاحی، رویکرد ساختاری به متن است که امکان اتصال متن به جنبه‌های جامعه‌شناختی را فراهم می‌کند» (فرقانی، ۱۳۸۲: ۶۲). «گفتمان حاصل تعامل کنش‌های زبانی و غیر زبانی فرهنگی صاحبان فکر و بیان و تبلور ایدئولوژی حاکم است. صورت یا ساختمان کلام برگرفته از عناصر اصلی زبان، آواها و قواعد دستوری و واژگانی است، اما آنچه معنا و پیام یک کلام را تعیین می‌کند، فقط عناصر تشکیل‌دهنده‌ی صورت ظاهری آن نیست، بلکه عوامل غیرزبانی (برون زبانی) نیز در تعیین معنای کلام نقش بسیار مؤثری دارند؛ لذا معنا و مفهوم محتوای کلام حاصل برآیند عناصر درون زبانی (متنی) و برون زبانی (موقعیتی، فرهنگی و غیره) می‌باشد که در تعامل با یکدیگر است» (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۵).

«گفتمان در تمام مطالعات از دو نگاه مهم برخوردار است؛ گفتمان به مثابه نظریه و گفتمان به-مثابه روش. بنابراین، تحلیل گفتمان به عنوان یک روش نمی‌تواند، خارج از نگاه نظری باشد. نظریه‌ی گفتمان با نقش معنادار رفتارها و ایده‌های گوناگون در زندگی اجتماعی و سیاسی سر و کار

دارد. این نظریه به تحلیل شیوه‌هایی می‌پردازد که در طی آن سیستم‌های معانی یا گفتمان‌ها در جامعه پیاده‌سازی شده و ایده‌ها و اندیشه‌های گوناگون هژمونیک می‌شوند. نظریه‌ی گفتمان از علوم تفسیری مانند هرمنوتیک پدیده‌شناسی، ساختارگرایی و شالوده‌شکنی الهام می‌گیرد. رهیافت گفتمان با شیوه‌ی فهم و اندریافت ماکس وبر نیز شباهت‌هایی دارد» (استوکر و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۹۵). «گفتمان‌ها نقشی اساسی در ترجیح برخی از ایده‌ها بر دیگر ایده‌ها و به مرکزیت درآوردن یا به حاشیه‌راندن آنها دارد. به گفته‌ی لاکلا این گفتمان‌ها هستند که گزاره‌های درست و نادرست را تولید می‌کنند و عاملان و نهادهای اجتماعی را و می‌دارند تا بر اساس این گزاره‌ها عمل کنند» (لاکلا، ۱۳۷۹: ۲۶).

درباره‌ی تحلیل گفتمان روش‌های مختلفی وجود دارد؛ که از جمله مهم‌ترین این روش‌ها می‌توان به روش ون دایک، روش فرکلاف، لاکلا و موفه اشاره کرد. البته هرکدام از این نظریه‌ها دارای رویکردی منحصر به فرد و خاص هستند. «منتها نوعی ابهام در شیوه‌ی عمل در آن‌ها وجود دارد و به تعبیری دیگر نمی‌توانند نوعی از عینیت را بازنمایی کنند» (بشیر، ۱۳۹۵: ۱۶۹)؛ ولی در روش تحلیل به شیوه‌ی پدام (روش عملیاتی تحلیل گفتمان)، توجهی ویژه به عینیت شده است.

هرچند روش پدام یک رویکرد مستقل برای تحلیل گفتمان است، ولی از سایر روش‌های تحلیل گفتمان نیز بهره‌مند شده و تأثیر پذیرفته است. «اصولاً هیچ علم یا پژوهشی بدون بهره‌برداری از آنچه تاکنون به دست آمده، نمی‌تواند مستقلاً تولید شود. به همین دلیل بزرگان علم نیز بر دوش دانشمندان دیگر نشسته‌اند و این هرم همچنان نیازمند دستاوردهای دیگران است. آنچه یک دستاورد را نوآورانه می‌کند، افزوده‌های علمی و روشی است به آنچه قبلاً بوده است. به عبارت دیگر، آنچه به دست می‌آید، باید تفاوت معناداری با آنچه بوده، داشته باشد. روش پدام قطعاً با آنچه در روش‌های دیگر تحلیل گفتمان وجود دارد، تفاوت‌های اساسی دارد» (بشیر، ۱۳۹۹: ۱۷۰-۱۷۱).

توجه به عینیت و ذهنیت از جمله مسائلی است که باید در تحلیل‌های کیفی به آن توجه شود. هرچند در تحلیل‌های کیفی باید عینیت بر ذهنیت غلبه داشته باشد، ولی اکثر روش‌های موجود در حوزه‌های تحلیل گفتمان به نوعی دچار ذهنیت‌گرایی هستند؛ در حالی که باید با عینیت‌گرایی شیوه‌هایی از کشف معنا و مصادیق معنایی را انعکاس دهند. روش پدام (روش عملیاتی و تحلیل گفتمان) یکی از شیوه‌های خروج از ذهنیت‌گرایی به سمت عینیت‌گرایی است. این روش

شباهت‌هایی با روش فرکلاف دارد. همان‌گونه که فرکلاف به ۳ سطح توصیف، تفسیر و تبیین می‌پردازد، روش پدام در تلاش است این مراحل را در پنج سطح تحلیل کند که عبارت است از «سطح-سطح، سطح-عمق، عمق-سطح، عمیق و عمیق‌تر» که سه سطح اول آن به نوعی توصیف کردن است.

این تحلیل در ۵ مرحله صورت می‌گیرد:

«مرحله‌ی اول برداشت از اصل متن است. یعنی یافتن به‌صورت مستقیم یا برداشت از متون. برداشت از متن نباید معنای موجود در متن را تغییر دهد، بلکه باید نوعی خلاصه‌کردن باشد. از این‌رو در این مرحله تحلیل‌گر نباید دچار جبرگرایی فکری شود؛ چون کل تحقیق او از مسیر صحیح منحرف می‌شود.

در مرحله‌ی دوم، متن با توجه به جهت‌گیری گرایش‌های متن تحلیل و بررسی می‌شود. مطالب این مرحله با عنوان «جهت‌گیری گرایش متن» در ستون دوم و بر مبنای روش پدام نوشته و ثبت می‌شود. در این مرحله، تحلیل‌گر به دنبال جهت‌گیری کلی متن و نقاط تمرکز یا گرایش‌های خاص متن است.

در مرحله‌ی سوم با عنوان «تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن» تحلیل‌گر رابطه‌ی جهت‌گیری و گرایش‌های موجود در متن خاص‌گزينش‌شده با سایر گرایش‌های داخل متن کلی را شناسایی و تحلیل می‌کند. این مرحله به دنبال کشف نوعی از کلیت گرایشی در متن است که می‌تواند باعث ایجاد معناهای عمیق و عمیق‌تر در مراحل بعدی باشد. مفهوم توجه در این مرحله، ایجاد شرایط منطقی توجیه‌کننده‌ی معناها و روابط کشف‌شده در حوزه‌ی گرایش‌های به‌دست‌آمده از متن در حوزه‌های وسیع‌تر است.

در مرحله‌ی چهارم نتایج به‌دست‌آمده از مرحله‌ی سوم تحلیل یعنی «تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن» با گفتمان‌های مختلف مرتبط مقایسه می‌شود. در این مرحله نوعی از بینامتنی میان ذهن تحلیل‌گر و حقیقت‌های مرتبط و گفتمان‌های بینامتنی مورد توجه قرار می‌گیرد و محقق به دنبال ایجاد نوعی رابطه مهم و منطقی و قابل فهم بین این ۳ مرحله و نتایج به‌دست‌آمده از سه مرحله‌ی قبلی است.

مرحله‌ی پنجم، مرحله عمیق‌تر، مرحله‌ی متن در زمینه‌های آن است. در این مرحله تحلیل‌گر تلاش می‌کند، میان متن، زمینه، ذهنیت و عینیت‌های مرتبط با متن، رابطه‌ای منطقی ایجاد کند.

درواقع مرحله‌ی نتیجه‌گیری از فرایند تحلیل انجام گرفته در مراحل قبل است. بنابراین نوعی از جمع‌بندی، مقوله‌سازی کلان، نتایج نهایی و استنباط کلی را نشان می‌دهد» (همان: ۳۵).

نمودار و جدول شماره‌ی (۱) نمایانگر مراحل اجرایی روش پدام می‌باشد:

نمودار شماره ۱: مراحل اجرایی روش پدام

سطح - سطح	سطح - عمق	عمق - سطح	عمیق	عمیق تر
برداشت از اصل متن	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن	تحلیل بینانیت ذهنی تحلیل گر و بینانیت های مرتبط	تحلیل فراگفتمان‌های بین متنی

جدول شماره ۱: ستون‌های پنج‌گانه در روش اجرایی پدام

در ادامه‌ی مقاله با استفاده از روش تحلیل گفتمان پدام که به عناصر توجیهی و جهت‌دار متون توجه خاصی دارد، داستان تحلیل می‌شود.

تحلیل سه سطح اول

برداشت از اصل متن (سطح -سطح)	جهت گیری و گرایش متن (سطح - عمق)	تحلیل توجیهی با توجه به گرایش های متن (عمق -سطح)
عدت الى أهلي بعد غيبة طويلة، سبعة اعوام على وجه التحديد، كنت خلالها أتعلم في أوروبا	نابسامان بودن اوضاع تحصیلی در سودان و مهاجرت به کشورهای اروپایی جهت ادامه ی تحصیل	دانشگاه های سودان نیاز به ارتقاء علمی دارند تا مردم جهت ادامه ی تحصیل مجبور به مهاجرت نباشند.
جاءت أمي تحمل الشاي. وفرغ أبي من صلاته و أوراده فجاء. جاءت أختي، و جاء أخوای، و جلسنا نشرب الشاي و نتحدث، شأنا منذ تفتحت عيني على الحياة. نعم، الحياة طيبة، و الدنيا كحالتها لم تتغير.	تکراری بودن زندگی و عادت به تکرار روزمره گیها	در زندگی باید از یکنواختی دور بود و تلاش کرد تا از یکنواختی ها رهایی پیدا کرد.
إن النساء سافرات يرقصن علانية مع الرجال.	بی قید و بند بودن اغلب زنان در اروپا	در اروپا نیاز است که زنان مقید به رعایت برخی امور باشند.
هل صحيح انهم لا يتزوجون و لكن الرجل منهم يعيش مع المرأة بالحرام؟	باور اشتباه اکثر کشورها بر روابط آزاد مرد و زن در کشورهای اروپایی	در اروپا اکثر مردم در روابط خود پایبند برخی مسائل اخلاقی هستند.
دهشوا حين قلت لهم ان الاوربيين، اذا استثنينا فوارق ضئيلة، مثلنا تماماً، يتزوجون و يربون اولادهم حسب التقاليد و الاصول، و لهم أخلاق حسنة و هم عموماً قوم طيبون.	عدم تفاوت زیاد در زندگی مردمان اروپا با سایر کشورها	زندگی مردم اروپا با کشورهای دیگر در اغلب مسائل شباهت دارد.
انني أريد أن آخذ حقى من الحياة عنوة، أريد أن يفيض الحب من قلبي فينفع و يثمر.	اکثر مردم طالب گرفتن حق و حقوق زندگی خود هستند.	مردم باید در رسیدن به حق و حقوق قانونی خود تلاش کنند.
كنت احب جدي، و يبدو أنه كان يوترني.	احترام به بزرگ ترها	باید به بزرگ ترها احترام گذاشت.
لما سافرت خفت أن يموت في غيبتي.	ترس از مرگ عزیزان در غیاب افراد	وابستگی به افراد نزدیک و اعضای خانواده باعث ایجاد

نوعی ترس از جدایی به اغلب انسان‌ها دست می‌دهد.		
در روستاها مردم به‌خاطر آشنابودن با هم اهل تعارف و تشریفات نیستند.	وجود روابط به دور از تعارفات در روستاها	فأهل بلدنا لا يبالون بعبارات المجاملة. يدخلون في الموضوع دفعة واحدة، يزورونك ظهرا كان أو عصرا لا يهمهم أن يقدموا المعاذير.
افراد نخبه نباید مغرور شوند؛ بلکه استعداد هوش خود را در راه پیشرفت کشورشان به‌کار گیرند.	حس غرور در بین افراد نخبه	فقد كنت أعد نفسي زينة الشباب في البلد.
در کشورهای جهان سوم و کمتر توسعه‌یافته و در حال توسعه توجه به تمامی رشته‌ها مخصوصاً علوم انسانی ضروری است.	عدم توجه به علوم انسانی در اغلب کشورهای جهان سومی	نحن هنا لا حاجة لنا بالشعر. و أنك درست علم الزراعة أو الهندسة أو الطب، لكان خيرا.
نباید اقشار جامعه فقط به فکر پیشرفت شغل خودشان باشند، بلکه باید پیشرفت را برای تمام کشور بخواهند.	توجه اقشار مختلف جامعه به دغدغه‌ها و مشکلات خودشان	لكن نحن مزارعون نفكر فيما يعيننا.
توجه به علم و دانش جهت پیشرفت کشور امری لازم است.	اهمیت علم و دانش در پیشرفت کشور	إنما العلم، مهما كان، ضروري لرفعة الوطن.
نباید در شهرها مردم زندگی را با ایجاد برخی تشریفات و تعارف‌ها بر خود سخت کنند.	زندگی راحت و به دور از استرس و برخی تشریفات در روستاها	الحياة في هذا البلد هينة خيرة. الناس طيبون عشرتهم سهلة.
همه موظف به رعایت قوانین و مقررات هستند تا در کشور هرج و مرج ایجاد نشود.	دوری از هرج و مرج با رعایت قوانین و مقررات	إن الخضوع للنظام في المشروع أمر مهم ولا اختلطت الامور وسادت الفوضى.

کان ذلک الوقت أول عهدنا بالمدارس أذكر الآن الناس كانوا غير راغبين فيها. كانت الحكومة تبعث أعوانها يجوبون البلاد و الاحياء، فيخفي الناس أبناءهم كانوا يظنونها شرا عظيما جاءهم مع جيش الاحتلال.	مايه شردانستن تحصيل و کسب علم	نباید علم و دانش و کسب آن دستآورد غربی‌ها دانسته شود و از آن به عنوان شر یاد شود.
أفعل كل شيء حتى أدخل المرأة في فراشي ثم أسير الى صيد آخر لم يكن في نفسي قطرة من المرح.	فريب دادن زنان از طرف مردان	نباید زنان فريب داده‌شوند باید عزت آنان حفظ شود.
أليس صحيحا أنك في الفترة مابين أكتوبر ١٩٢٢ و فبراير ١٩٢٣، في هذه الفترة وحدها على سبيل المثال كنت تعيش مع خمس نساء في آن واحد؟	زندگی همزمان با ۵ زن	داشتن رابطه با چند زن در یک دوره‌ی زمانی معین و به‌صورت پنهانی کار پسندیده‌ای نیست.
إنك انتحلت اسماً مختلفاً مع كل منهن؟	نداشتن صداقت در رفتار و گفتار	باید در رابطه صادقانه عمل کرد و از دروغ‌گویی و پنهان‌کاری خودداری کرد.
إنك كنت حسن، و تشارلز، و أمين، و مصطفى، ورتشارد؟	نداشتن صداقت در گفتار و رفتار	باید در رابطه صادق بود و درباره‌ی تمام حقایق با طرف مقابل صحبت کرد.
هذه السيدة، نوعها كثير في أوربا، نساء لا يعرفن الخوف، يقبلن على الحياة بمرح و حب استطلاع.	آزادی عمل در بین زنان اروپایی و توجه بیشتر به خوش گذرانی	نباید در زندگی فقط به فکر سرخوشی و خوش گذرانی بود.
على أيامنا، كانت اللغة الانكليزية هي مفتاح المستقبل، لا تقوم لأحد قائمة بدونها.	تسلط بر زبان انگلیسی کلید پیشرفت افراد	تسلط بر زبان انگلیسی یکی از عوامل مهم پیشرفت به شمار می‌رود.
قضيت ثلاثين عاما نائب مأمور.	عدم پیشرفت کارمندان دولت در طی چندین سال خدمت	شرایط پیشرفت و ارتقای کارمندان دولت باید فراهم گردد.
اراذل الناس هم الذين تبوأوا المراكز الضخمة أيام الانكليز.	به مقام رسیدن افراد پست و خود فروخته	کسب امتیازات بالا و تصاحب قدرت از طرف استعمارگران از

عواقب استعمار و استعمارگری می باشد.		
مردم باید در کشور خودشان آزاد باشند و کشور باید استقلال خود را حفظ کند.	نداشتن استقلال و آزادی در کشور	ألم تنقل البلد الآن؟ ألم تصبح احرارا في بلادنا؟
کشورها نباید یک کشوردیگرا مستعمره خودشان قرار دهند؛ بلکه باید استقلال هر کشوری به رسمیت شناخته شود و کشور دیگری در امور آن مداخله نکند.	دخالت در امور کشورها توسط استعمارگران	تأكد أنهم احتضنوا أردال الناس.
درکشورهای مستعمره مردم نباید بخاطر کسب پست و مقام طبق میل استعمارگران رفتار کنند و با آنها همراهی کنند.	کسب مقام و منزلت بخاطر حمایت از استعمارگران در کشورهای مستعمره	الناس الذين ليس لهم أصل، هم الذين تبوأوا أعلى المراتب أيام الانكлиз.

تحلیل سطح عمیق و بررسی متن

استعمار و مسائل مربوط به آن، تأثیر بسزایی بر ادبیات معاصر عرب داشته و استعمارستیزی، یکی از مضامین رایج در رمان های شرقی است. رمان حاضر تصویری از شرایط سودان را در جهان پس از استعمار نشان می دهد.

داستان در منطقه ای دورافتاده در کشور سودان و کنار رود نیل اتفاق می افتد که ساکنان آن سال ها به روش سنتی و کلاسیک زندگی کرده اند و از دنیای مدرن و پیشرفته به دور بوده اند؛ اما تمدن غربی با تمام زرق و برق فریبنده اش با ورود به این منطقه از سودان، باعث تقابل رسوم سنتی با دنیای مدرن شده و تناقض ها و تضادهای زیادی را در زندگی و اندیشه های مردم این منطقه به دنبال داشته است.

این رمان با موضوع اجتماعی، تقابل و سرگشتگی میان دو فرهنگ شرق و غرب و پیچیدگی های آن را نشان می دهد. این داستان با روپروشدن راوی با "مصطفی سعید" به عنوان دو شخصیت اروپارفته، در یک روستای بی نام و نشان شروع می شود و اکثر حوادث داستان در این روستا به عنوان

یک مکان محدود رخ می‌دهد. اگرچه از طریق استرجاع، حوادث رخ داده در لندن برای قهرمان داستان، از زبان خود او بازگو می‌شود.

غریبه‌بودن "مصطفی سعید" از یک طرف و رفتارهای متفاوت او نسبت به اهالی روستا از طرفی دیگر، به‌خصوص خواندن یک شعر انگلیسی در یک شب‌نشینی، حساسیت راوی را نسبت به این مسأله که: «مصطفی سعید کیست؟» چندبرابر می‌کند و این سؤال از همان ابتدا به یکی از مهم‌ترین گره‌های داستان مبدل می‌شود؛ ولی ناگهان "مصطفی سعید" در یک روز که نیل سر به طغیان می‌زند، ناپدید می‌شود؛ به‌طوری که همه گمان می‌کنند که او یا در نیل غرق‌شده و یا خودکشی کرده است. با خواندن داستان این مطلب دریافت می‌شود که این حرکت "مصطفی سعید"، آگاهانه بوده است؛ چرا که او پس از تعریف ناتمام زندگی خود برای راوی، طی نامه‌ای مهر و موم شده، او را به عنوان جانشین خود انتخاب کرده و مسئولیت خانواده‌ی خود را به او واگذار نموده است. او حتی برای اینکه راوی بتواند حقیقت شخصیتش را کشف کند، کلید اتاق مستطیل شکل با سقفی مثلثی دارای پنجره‌های سبز و آجرهای قرمز را در اختیار او قرار می‌دهد.

راوی نیز با آنکه بسیار کنجکاو است تا شخصیت "مصطفی سعید" - که در دوره‌ای از زندگانی خود به جنگ استعمار رفته و با ایجاد رابطه با زنان اروپایی اسباب خودکشی و قتل آنها را فراهم آورده است - را کشف کند؛ ولی بنا به دلایلی نامعلوم در گشودن در آهین اتاق درنگ می‌کند؛ تا اینکه بعد از مرگ غم‌انگیز همسر "مصطفی سعید" که به اجبار به همسری ودالریس درآمده است، با حسی پر از خشم و کینه و گناهکارانه به سمت اتاق می‌رود و آن را باز می‌کند؛ ولی این اتاق اروپایی در دل روستایی سودانی او را به شگفت می‌آورد. او بعد از جستجوی بسیار و طولانی مدت، از خواندن یادداشت‌ها خسته و درمانده می‌شود، برهنه به سمت نیل می‌رود و خود را به رود نیل می‌اندازد؛ اما در یک لحظه تصمیم می‌گیرد زنده بماند و فریاد «کمک، کمک» سر می‌دهد؛ بدین صورت رمان با پایانی باز و معنادار به اتمام می‌رسد.

طیب صالح در این رمان از زیبایی‌های سرزمین خود سخن می‌گوید؛ از طبیعت زیبای محل زندگی و آرامشی که با زندگی در آن، از آن بهره‌مند شده و با توصیف منظره‌های زیبا و رودخانه‌ها، رسم و رسومات سنتی و بومی و ملی خود هم به سرزمین و وطن خود افتخار می‌کند و هم تفاوت بین زندگی شهری و روستایی را به زیبایی توصیف می‌کند.

در رمان "موسم الهجرة الى الشمال" شخصیت‌های متعددی وجود دارد. شخصیت "مصطفی سعید" که قهرمان اصلی رمان طیب صالح است، هرچند شخصیتی ثابت و محکم ندارد؛ اما پویا و چند بُعدی است. شخصیت راوی و "مصطفی سعید" چنان با هم ترکیب شده‌اند که شناخت و تمایز آنها در برخی قسمت‌های داستان کمی دشوار به نظر می‌رسد. آنها نمادی از جامعه‌ی سودان هستند که استعمار و مهاجرت به غرب و تحصیل در آنجا تأثیر زیادی روی آنها گذاشته است. "مصطفی سعید"، نماد مقابله و تضاد با دنیای غرب و راوی، نماد بازگشت به ارزش‌ها و تاریخ کشور خود است. در رمان طیب صالح تعدادی از شخصیت‌ها نماینده‌ی من شرقی سودان جهان سومی مستعمره و تعدادی نیز نماینده‌ی (دیگری) غرب استعمارگر هستند. گروه اول شامل مصطفی سعید، راوی، و حسنة بنت محمود است که نماینده‌ی من (آنا) هستند و گروه دوم شامل خانم روبینسون، آن همنند، شیدا گرینود، ایزابلا سیمور و جین موریس هستند که نماینده‌ی دیگری (الآخر) می‌باشد.

تحلیل سطح عمیق‌تر

برای فهم دقیق هر دوره‌ای از تاریخ و وقایع و تحولات آن، به مرور ادبیات آن عصر و مطالعه‌ی شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آن نیاز است؛ چرا که این مطالب به‌عنوان نشانه‌ها و مفاهیم اساسی هر دوره به شمار می‌روند و درک متون هر دوره، بدون آنها کامل نیست. در رمان حاضر مشاهده می‌شود که روستا به‌خاطر ارتباط با غرب، رنگ و بوی مدرنی به‌خود گرفته و به دنبال آن برخی ویژگی‌های سنتی و کلاسیک، جای خود را به ویژگی‌های جامعه‌ی مدرن داده است. یک «جامعه‌ی نوگرا و ویژگی‌های جامعه دموکراتیک غربی را دارد و عناصری مثل خردگرایی، فردگرایی، جدایی دین از دولت (سکولاریسم)، لیبرالیسم، علم‌گرایی و شایسته‌سالاری»، ویژگی‌های اصلی آن را تشکیل می‌دهد» (بشریه، ۱۳۷۴: ۲۸۷)؛ در این روستا نیز خردگرایی، فردگرایی، علم‌گرایی و مضامینی از این دست، کاملاً مشهود است.

رمان "موسم الهجرة الى الشمال" اثری سیاسی-اجتماعی است که در بطن خود، به مسائل اقتصادی و فرهنگی نیز توجه دارد. رمان طیب صالح جزء رمان‌های واقع‌گرای تثبیتی-تحلیلی است؛ «این نوع رمان در مقابل رمان واقع‌گرای تثبیتی صرف قرار دارد که حوادث را همان‌طور که هست، بدون هیچ دخل و تصرفی، توصیف می‌کند. اما رمان واقع‌گرای تحلیلی، حوادث و

رویدادها و حتی شخصیت‌ها را به صورت گزینشی و مطابق با دیدگاه و تفکری خاص، به تصویر می‌کشد» (رضایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۴). نویسنده با انتخاب این سبک از نگارش، خود را به مبدأ هنر اصیل بر پایه‌ی واقعیت و عمق بخشیدن به حقایق، با موضع‌گیری خاص درباره‌ی هستی، زندگی اجتماع و مردم نزدیک کرده است.

تفسیر رخدادهای تلخ در جامعه و اوضاع نابسامان و آشفته از جنبه‌های مختلف از جمله اوضاع آشفته‌ی تحصیلی، اوضاع نامناسب فرهنگی و وضعیت بد معیشتی، از مهم‌ترین موضوعاتی می‌باشد که بیشترین تکرار و نمود را در این اثر داشته است. در واقع نویسنده در عین به تصویرکشیدن زوایای گوناگون این آشفته‌گی، مردم را متوجه این وضعیت نامساعد و نابسامان خود و سرزمینشان ساخته است.

طیب صالح در این رمان که بر محور تقابل شرق و غرب و افکار ضداستعماری بنیان نهاده شده، با تکرارکردن ماجراها و عبارات خاص، سعی در انتقال مفاهیم واقعی داستان به خواننده را دارد. او با بیان رابطه‌ی خود با زنان متعدد غربی، درصدد تکرار این انتقام است تا جنگ علیه استعمار را بارها در شکل تجاوز به زنان غربی به نمایش گذارد. در واقع رابطه‌ی بین "مصطفی سعید" و زنان اروپایی به دور از هر نوع عشق و فقط در جهت بهره‌ی جنسی و انتقام از غرب بوده است؛ به‌خاطر همین در این رمان پایان تمام رابطه‌ها خوشایند نیست و خودکشی و قتل، تنها تبعات این روابط است.

«چالش فرهنگی شرق و غرب از برجسته‌ترین موضوعاتی است که رمان‌نویسان ادبیات معاصر **عرب** به آن توجه کردند. در رمان‌هایی با محوریت این موضوع، شرق با سنت‌های ملی و دینی و دستاوردهای معنوی‌اش و غرب با دستاوردهای مادی و علمی و تکنولوژی و ره‌آوردهای دموکراسی نوین، در برابر یکدیگر قرار می‌گیرند. در چنین داستان‌هایی که معمولاً نوعی زندگینامه یا تجربه‌ی شخصی نویسنده به‌شمار می‌آید عشق سوزان مرد شرقی و زن غربی ساختار داستان را شکل می‌دهد. قهرمان داستان مردی است که نماد شرق و زن نماد فرهنگ و تمدن مغرب زمین است. آنان اغلب زن‌پرست هستند و در جریان داستان با زنان زیادی رابطه برقرار می‌کنند. "مصطفی سعید" در این رمان یکی از جلوه‌های فریبده‌ی غرب را آزادی جنسی مغرب زمین می‌داند و به این دلیل یکی از عناصر اصلی این رمان، مسائل جنسی است» (ناظمیان، ۱۳۹۰: ۲۵۶).

اروپامحوری یکی از مؤلفه‌های واقع‌گرایی در این داستان است که به شکل پرننگی قابل مشاهده می‌باشد و از جنبه‌های مختلفی مورد بررسی قرار گرفته است. طیب صالح به‌عنوان کسی که تجربه‌ی زندگی در شهر را داشته، با همین تجربیات، تفاوت و تقابلی که میان مردم شهر با روستا و همچنین بین شرق و غرب از جهات گوناگون وجود دارد، از جمله در تکلم، قیافه، تحصیل و اقتصاد و غیره را به تصویر کشیده است. تغییر و تحول در اوضاع اقتصادی و امکاناتی که در کشور ایجاد شده، از دیگر موارد تقابل میان سرزمین شمال و جنوب می‌باشد؛ به‌طوری‌که نویسنده از اختراع وسایلی مانند رادیو، اتومبیل و سرسره‌ی آبی به جای پمپ آب یا خیش آهنی به‌جای خیش چوبی سخن می‌گوید و یادآوری می‌کند که این دنیا رو به تغییر و تحول است، افکار در حال تغییر می‌باشد و معتقد است که با کسب علم و دانش و راه‌یابی به مدارس بالاتر، این تغییر و همسان‌سازی قابل تحقق است.

در واقع اروپامحوری یکی دیگر از بخش‌های گفتمان استعماری و پسااستعماری است که در رمان طیب صالح به‌خوبی قابل مشاهده است. «در شاهکار طیب صالح، شرق به جنوب مبدل-گشته و غرب به شمال؛ و این یعنی اینکه مفهوم شرق و غرب حتی در حیطه‌ی جغرافیا تا چه اندازه شکننده و بحث برانگیز است» (طربیشی، ۱۹۹۷: ۱۴۲). استعمارشدگان چنان تحت تأثیر القانات استعمارگران قرار گرفته‌اند که فرهنگ اروپا را فرهنگ برتر می‌دانند و تلاش می‌کنند تا طبق اصول فرهنگی استعمار عمل کنند. فاجعه جایی رخ می‌دهد که به این وسیله در پی کسب افتخار و سربلندی هستند.

در رمان "موسم الهجرة إلى الشمال"، می‌توان نمونه‌های بسیاری از جریان سیال ذهن، به ویژه دو مقوله‌ی زمان‌پریشی و فلاش‌بک برون داستانی را مشاهده کرد. در چنین حالتی، زمان داستان به‌عقب برمی‌گردد؛ ولی نظم فضایی-زمانی سخن رو به‌جلو است. راوی پس از مرگ "مصطفی"، بارها به زمان گذشته برگشته، اتفاقاتی که قبلاً مصطفی برایش تعریف کرده را مجدداً از خیال می‌گذراند و در واقع زمان حال را به گذشته پیوند می‌دهد.

در رمان حاضر، شخصیت‌های گوناگونی در بطن داستان قرار گرفته‌اند که هرکدام دارای فرهنگ، باور و اعتقاد خاصی هستند که نشان‌دهنده‌ی تفاوت فرهنگی و اعتقادی میان افراد این داستان است. شخصیت‌های داستان‌های واقع‌گرا، منعکس‌کننده‌ی اندیشه‌ها و آرمان‌های نویسنده هستند و هر کدام نماینده‌ی شخصیت خاصی در جامعه‌ی خود هستند؛ در واقع شخصیت‌ها به-

عنوان بازیگران و عناصر اصلی داستان‌های واقع‌گرا محسوب می‌شوند. طیب صالح با به-تصویرکشیدن انواع شخصیت‌ها در این رمان، ضمن انتقاد از برخی سیاست‌ها و عادات ناپسند و زشت مردم روستا با ذکر شخصیتی که به عنوان الگو و بزرگ مردم شناخته می‌شود، ایشان را متوجه زندگی و شخصیت اصیل او ساخته و آن‌ها را به سمت و سوی شیوه‌ی زندگی او می‌کشاند.

در "موسم الهجرة إلى الشمال"، نویسنده با تأثیرپذیری از فرهنگ بیگانه که حاصل سفر خود به سرزمین‌های دیگر می‌باشد، بعد از بازگشت به سرزمین خویش، ابتدا با نوعی دوگانگی در زندگی خود مواجه می‌شود و در میان هموطنانش احساس غربت می‌کند؛ سپس با بازگرددن شیوه‌ی مدرن زندگی غربی، توصیف راه‌های کسب و کار مردم در آنجا، اعتقاداتی که مردم غرب در زمینه‌ی خانواده و تربیت فرزندان خود دارند، تحولات و دگرگونی‌های فکری خودش را همراه با امیددادن به مردم سرزمین خود در رمان منعکس می‌سازد.

این رمان از زاویه‌ی دید سوم شخص روایت‌شده که راوی آن، شخصی ناشناس از اهالی روستا است. البته در مواردی از داستان، "مصطفی سعید"، راوی داستان می‌شود که او نیز به شیوه‌ی سوم شخص داستان را بازگو می‌کند. گاهی زاویه‌ی دید با اول شخص تغییر می‌کند که باز هم راوی و "مصطفی سعید" به‌طور مشترک به بیان داستان می‌پردازند.

طیب صالح با انتخاب موضوع و شیوه‌ای نو که در پرداختن به موضوعش در پیش گرفته، ارزش کار خود را دو برابر کرده است. موضوع ارتباط شرق و غرب، به خودی خود موضوعی جدید و قابل توجهی می‌باشد که نوگرایی طیب صالح در این عرصه، ارزش کار او را دو برابر کرده است. این نوگرایی، یعنی آشنایی کامل با هر دو فرهنگ مورد بررسی و کشاندن ارتباط دو جامعه به قالب شخصیت‌های داستانی خود، اثر او را از آثار مشابهی که به این موضوع پرداخته‌اند، متمایز ساخته است.

گفتمان پسااستعماری، از مهم‌ترین گفتمان‌های موجود در این رمان است. «مفهوم تقلید در به‌کارگیری شباهت‌ها و تفاوت‌های میان شرق و غرب، در این رمان سایه افکنده است. انتقام "مصطفی سعید" از استعمارگران، از راه سوءاستفاده از زنان انگلیسی صورت گرفته است. به باور بسیاری از منتقدان پسااستعماری، تقلید از مهم‌ترین دستاوردهای نظریه‌ی پسااستعماری است که در درون گفتمان استعماری، گسست ایجاد کرد، به ضد خود تبدیل شد و به میل استعمار عمل-

نکرد» (ر.ک: شاهمیری، ۱۳۸۹: ۲۰۱). به عنوان نمونه "مصطفی سعید" از زبان انگلیسی بر ضد خود استعمارگر استفاده کرد و کتاب‌هایی را به زبان انگلیسی بر ضد استعمار نوشت. می‌توان گفت که «موسم الهجرة إلى الشمال»، تصویری نو از مفهوم من/دیگری به دست داده که در درجه‌ی نخست مبتنی بر شرایط عینی و واقعی آن دو در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و غیره است. این رمان برساختن مفهوم من/دیگری را در وهله‌ی اول برآیند شرایط ناهمسان جنوب و شمال (شرق و غرب) می‌داند؛ به عبارت دیگر «تا زمانی که جنوب (شرق) در عقب‌ماندگی اقتصادی و فرهنگی اش -که تصویر برهنه و وحشتناک آن در طول داستان دیده می‌شود- غوطه ور است، تلاش برای وارونه‌سازی جایگاه مرکز با حاشیه و یا محور و الغای کلی آن (راهکار راوی) راهی جز ناکامی و شکست نخواهد داشت» (ر.ک: باجری و نیازی، ۱۳۹۴: ۷۲).

فرو دست یکی دیگر از بخش‌های گفتمان استعماری و پسااستعماری است که در این رمان قابل مشاهده می‌باشد. این فرو دست بودن به شکلی بر کشورهای مستعمره تحمیل می‌شود که حتی خودشان نیز بر این امر آگاهی کامل دارند و آن را اجتناب ناپذیر می‌دانند. فرو دست بودن نه تنها در سیاست و اقتصاد، بلکه در اعتقادات مردم نیز نفوذ کرده است: «كان مفتش المركز الانكليزي الهيا يتصرف في رقعة أكبر من الجزر البريطانية كلها، يسكن في قصر طويل عريض مملوء بالخدم و محاط بالجند. و كانوا يتصرفون كالالهة. هكذا غرسوا في قلوب الناس بغضنا، عن أبناء البلد، و جبههم هم المستعمرون الدخلاء» (صالح، ۱۹۸۱: ۶۷).

گفتمان فمینیسم از دیگر موارد مهم در این رمان است که زن اروپایی متمدن در مقابل زنان بدوی قرار می‌گیرد. در این رمان طیب صالح تمامی شخصیت‌های اصلی رمان را از زنان غربی برمی‌گزیند. مثل آن هموند، شیلا گرینود، ایزابلا سیمور، جین موریسو، خانم رابینسون و فقط دو شخصیت را از میان زنان روستا انتخاب می‌کند: بنت مجذوب و حسنة که البته بنت مجذوب شخصیتی است که خلق و خویی مردانه دارد و تنها شخصیت اصلی زن جنوبی "حسنة بنت محمود" و همسر "مصطفی سعید" است که آن هم در نهایت به خاطر اجبار به ازدواج با ودالریس او را به قتل می‌رساند، در ادامه دست به خودکشی می‌زند و قربانی زن‌ستیزی و مردسالاری و نداشتن حق آزادی و انتخاب می‌شود. جاذبه‌ی زنان فرنگی برای مردان سودانی و برتری آنها نسبت به زنان سودانی، از نتایج استعمارگری است و استعماری دوچندان را به دنبال دارد. ودالریس گفت:

«دعك من بنات البلد يا بنت مجذوب. النسوان البرانيات. هولاء هن النساء» (همان: ۸۴). در رمان "موسم الهجرة إلى الشمال"، گفتمان مردسالارانه زن را قشر فرودست و جزء دارایی‌های مرد به حساب می‌آورد که حق انتخاب ندارد. وقتی ودالرئیس که یک پیرمرد هفتاد ساله است، قصد ازدواج با "حسنة" را با وجود عدم رضایت وی دارد، راوی به این قضیه اعتراض می‌کند و محبوب به او می‌گوید: «أنت لا تعرف نظام الحياة هنا. المرأة للرجل، و الرجل رجل حتى لو بلغ أرذل العمر» (همان: ۹۶). این جمله نمونه‌ای بارز از فرودست بودن زن و نداشتن حق انتخاب را به تصویر می‌کشد.

نتیجه‌گیری

رمان «موسم الهجرة إلى الشمال» به روش عملیاتی تحلیل گفتمان پدام قابل بررسی و تحلیل است و می‌توان طبق ۵ سطح «سطح-سطح، سطح-عمق، عمق-سطح، عمیق و عمیق‌تر» رمان را تحلیل و بررسی کرد.

در مرحله سوم تحلیل پدام نوعی از کلیت‌گرایی در متن کشف می‌شود که می‌تواند زمینه‌ساز معناهای عمیق و عمیق‌تر در مراحل بعدی باشد.

در تحلیل سطح عمیق پدام، استعمار و تأثیر آن بر رمان و حوادث آن را می‌توان کامل درک کرد و تمدن غرب و ارتباط غرب و شرق در تحلیل عمیق نمود بیشتری می‌یابد. با آن که رمان "موسم الهجرة إلى الشمال" پدیده‌ی شوم استعمار را در نقاب‌های مختلف آن مورد هجمه قرار می‌دهد، ولی در قسمت‌هایی از رمان نیز دولت‌مردان آفریقایی را که به نوعی خطرشان کمتر از استعمار نیست، به باد انتقاد می‌گیرد.

در تحلیل رمان در سطح عمیق، توجه نویسنده به تصویرسازی کاملاً مشهود است. بررسی شخصیت‌های قهرمان و اصلی داستان در سطح عمیق بررسی می‌شود که "مصطفی سعید" راوی نماد مقابله و تضاد با غرب هستند؛ در واقع (أنا و الآخر) را در این قسمت می‌توان تحلیل کرد.

در تحلیل رمان در سطح عمیق‌تر پدام، تشریح و توصیف فقر و محرومیت و وقایع تلخ و واقعی جامعه، که مهم‌ترین بخش داستان‌های رئالیستی و واقع‌گرا مثل رمان "موسم الهجرة إلى الشمال" شناخته و تحلیل می‌شود. در این گونه داستان‌ها بیشترین توجه و تمرکز نویسنده بر این بخش از

داستان متمرکز است. بنابراین هنر واقعی نویسنده‌ی واقع‌گرا همچون طیب صالح نیز در این بخش نمایان می‌شود؛ به‌گونه‌ای که هرچقدر مشکلات، سختی‌ها، رنج‌ها در بطن داستان واقعی‌تر و ملموس‌تر نمایش داده شود، به همان میزان مخاطب به عمق این سختی‌ها و مصیبت‌ها بیشتر پی خواهد برد. در این رمان به‌طور مشخص و مشترک این بخش بیشترین بسامد و بازتاب را داشته که این مطالب در قسمت تحلیل عمیق بررسی شد.

طیب صالح با بازگ کردن شیوه‌ی مدرن زندگی غربی، تحولات و دگرگونی‌های فکری خود را همراه با امید دادن به مردم سرزمین خود، در نوشته‌هایش منعکس کرده است. این مسأله در تحلیل عمیق‌تر سطوح ذکر شده مورد بررسی قرار گرفت.

در تحلیل عمیق‌تر با توجه به حضور متجاوزان و استعمارگران در یک کشور، مشکلات و فشارهای روحی و روانی مختلفی در ابعاد گوناگون از جمله مشکلات و فشارهای اقتصادی، کافی نبودن درآمد کشاورزی و همچنین عدم برخورداری فرزندان و کودکان از محبت و توجه والدین که برای آنها تبدیل به یک عقده شده بود، متوجه مردم این سرزمین‌ها شده است.

در تحلیل عمیق‌تر رمان این مطلب قابل دریافت است که نویسنده با به‌تصویر کشیدن شخصیت‌هایی که فرهنگ غرب در جنبه‌های گوناگون زندگی آن‌ها از جمله در زمینه‌ی تحصیل، اقتصاد و کسب و کار وارد شده بود، محوریت فرهنگ غربی و در مقابل، به حاشیه‌رفتن فرهنگ و اصالت بومی و شرقی را در آثار خود انعکاس داده است. در این بخش از تحلیل، مسأله‌ی فمینیسم کاملاً مشهود می‌باشد و در این رمان زن اروپایی در مقابل زن بدوی قرار می‌گیرد.

گفتمان پسااستعماری، اصلی‌ترین گفتمان موجود در این رمان است که در سطح عمیق‌تر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

شخصیت‌ها به‌عنوان بازیگران و عناصر اصلی داستان‌های واقع‌گرا شناخته می‌شوند. طیب صالح با به‌تصویر کشیدن انواع شخصیت‌ها در این رمان، ضمن انتقاد از برخی سیاست‌ها و عادات ناپسند و زشت مردم جنوب (شرق) با استفاده از زبان طنز و نمادین و با ذکر یک شخصیت به‌عنوان الگو برای مردم، ایشان را به سمت و سوی شیوه‌ی زندگی او سوق داده است.

مواردی مانند بازتاب و تفسیر اوضاع نامساعد فرهنگی و گونه‌های مختلف آن، تقابل سنت با مدرنیته، کاربرد زبان محاوره و طنز از موارد پربسامد در این رمان است.

رمان "موسم الهجرة الى الشمال" که درونمایه‌ی آن برجسته‌سازی فرهنگ بومی در مقابل سیطره‌ی فرهنگ غربی است، از زبان دو راوی از دو نسل در دو جامعه متفاوت و در دو برهه زمانی متفاوت، مشکلات مهاجران به غرب را به‌خوبی به تصویر می‌کشد و این مطلب در سطح آخر، یعنی تحلیل عمیق‌تر مورد بررسی قرار گرفته است.

پی‌نوشت‌ها

۱- padam

منابع و مأخذ

- آقا گل‌زاده، فردوس، (۱۳۸۵). *تحلیل گفتمان انتقادی، تکوین تحلیل گفتمان در زبان شناسی*، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- استوکر، حری، مارش، دیوید و لاوندز، ویوین (۱۳۸۴). *روش و نظریه در علوم سیاسی*، ترجمه: امیر محمد حاجی یوسفی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- باغجری، کمال و نیازی، شهریار (۱۳۹۴). «خوانش پسااستعماری رمان موسم هجرت به شمال اثر طیب صالح» / *ادب عربی*، ۷(۸۶): ۸۶-۶۱. <https://doi.org/10.22059/jalit.2015.56644>
- بشیر، حسن (۱۳۸۵). *تحلیل گفتمان، دریچه‌ای برای کشف ناگفته‌ها*، تهران: مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (ع).
- _____ (۱۳۹۵). *کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلام.
- _____ (۱۳۹۹). *روش عملیاتی تحلیل گفتمان*، تهران: سروش.
- بشریه، حسین (۱۳۷۴). *دولت عقل*، تهران: علوم نوین.
- رضایی، ابوالفضل و ضیغمی، علی و طاهری، مهدی (۱۳۹۵). *الوجیز فی تاریخ الألب العربی*، جهاد دانشگاهی.
- شاهمیری، آزاده (۱۳۸۹). *نظریه و نقد پسااستعماری*، زیر نظر فرزانه سجودی، تهران: علم.
- صالح، طیب (۱۹۸۱). *موسم الهجرة الى الشمال*، الطبعة الثالثة العشر، بیروت: دارالعودة.
- طرابیشی، جورج (۱۹۹۷). *شرق و غرب: رجوله و أنوثة*، الطبعة الرابعة، بیروت: دارالطبعة.
- فرقانی، محمدمهدی (۱۳۸۲). «تحول گفتمان توسعه سیاسی در ایران»، *رسانه*، ۲(۴): ۶۵-۶۲.
- لاکلا، ارنستو (۱۳۷۹). *واسازی، عملگرایی، هژمونی*، ترجمه: جواد علی صدوقی، تهران: فرهنگ گفتمان.
- لطفی پور ساعدی، کاظم (۱۳۷۲). «درآمدی به سخن کاوی»، *زبان شناسی*، شماره ۱: ۳۰-۳۳.
- محمدیه، احمد سعید (۲۰۰۷). *الطیب صالح عبقری الروایة العربیة*، الطبعة الخامسة: دارالعودة.
- ناظمیان، رضا (۱۳۹۰). «غرب مداری، شرق گریزی در رمان‌های عربی، بررسی آثار یحیی حقی، سهیل إدريس، علاء الاسوانی، طیب صالح»، *لسان مبین*، ۲(۴): ۲۷۴-۲۵۹.
- وندایک، تئونای (۱۳۹۴). *ایدئولوژی و گفتمان*، ترجمه: محسن نوبخت، تهران: سیاهرود.

تحليل خطاب رواية "موسم الهجرة إلى الشمال" للطبيب صالح باستخدام المنهج العملي لتحليل الخطاب لبیدام

أحمد پاشازانوس^{١*}

نرگس قليخاني^٢

المُلخَص

الطبيب صالح هو أحد الروائيين العرب، روايته "موسم الهجرة إلى الشمال" تُعتبر من أفضل الروايات العربية في القرن العشرين، حيث تتكرر فيها تجربة الصراع والمواجهة بين الشرق والغرب، بل هي في الواقع تمثيلٌ للصراع بين الراوي نفسه والمجتمع السوداني بعد الاستعمار. نظرية تحليل الخطاب نظريةٌ متعددة التخصصات، ترتبط ارتباطاً وثيقاً بعلوم مختلفة، منها السيميائيات، واللغويات، وعلم الدلالة، وعلم النفس، وغيرها. ويُعتبر تحليل الخطاب منهجاً حديثاً في هذا المجال، يستكشف معاني النص والطبقات الكامنة فيه. ومن النظريات المهمة والجديدة في تحليل الخطاب نظرية "بیدام"، التي تُعد اختصاراً لعبارة Practical Discourse Analysis Method وهي مبنية على أساس خمسة مستويات تحليلية: "مستوى-مستوى، عمق-مستوى، عمق - عمق (عميق وأعمق)". في هذه الدراسة، تم تحليل الرواية المذكورة باستخدام منهجية تحليل العملي لتحليل لخطاب لبیدام على هذه المستويات الخمسة، حيث يلعب المعنى دوراً أساسياً ورئيساً في الانتقال من مستوى إلى آخر في كل مرحلة. وفي النهاية، ما تم التوصل إليه في تحليل هذه الرواية هو نتائج التفاعل الدلالي، والتداخل الدلالي، والتطورات الدلالية بين مختلف المستويات، وموضوعها الرئيسي هو إبراز الثقافة المحلية في مواجهة هيمنة الثقافة الغربية في فترتين زمنيّتين مختلفتين.

الكلمات الدلالية: بیدام، تحليل الخطاب، الطبيب صالح، موسم الهجرة إلى الشمال.

^١ أستاذ مشارك في فرع اللغة العربية وآدابها، بجامعة الإمام الخميني الدولية، قزوین، ایران.

^٢ طالبة دكتوراه في فرع اللغة العربية وآدابها بجامعة الإمام الخميني الدولية، قزوین، ایران.